

अर्थशास्त्र

इयत्ता अकरावी

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

- (क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.
- (ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.
- (ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.
- (घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.
- (ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.
- (च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.
- (छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.
- (ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.
- (झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.
- (ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.
- (ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास - २११६/(प्र.क्र.४३/१६) एसडी-४ दिनांक २५.४.२०१६ अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या समन्वय समितीच्या दिनांक २०.०६.२०१९ रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक सन २०१९-२० या शैक्षणिक वर्षापासून निधीरित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

अर्थशास्त्र

इयत्ता अकरावी

२०१९

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

K2K8G3

आपल्या स्मार्टफोनवरील DIKSHA APP द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या पहिल्या पृष्ठावरील Q. R. Code द्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक व पाठ्यपुस्तकातील प्रत्येक पाठासंबंधित अध्ययन अध्यापनासाठी उपयुक्त दृकश्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.

प्रथमावृत्ती : २०१९

दुसरे पुनर्मुद्रण : २०२१

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४११००४.

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे या पुस्तकाचे सर्व हक्क राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

अर्थशास्त्र विषय समिती :

डॉ. मंजूषा मुसमाडे (अध्यक्ष), पुणे
श्रीमती सुनिता सुनिल कामटे, मुंबई
श्री. राजेंद्र फकिर वेखंडे, ठाणे
श्री. अंकेश ललितप्रसाद शाहू, नागपूर
श्रीमती. शितल संपत निमसे, अहमदनगर
श्रीमती. अर्चना श्रीनिवास, मुंबई
श्री. रविकिरण जाधव सदस्य-सचिव

अर्थशास्त्र अभ्यास गट :

श्री. सुभाष राजधर पाटील, जळगाव
श्रीमती. उषा भास्कर काळे, कोल्हापूर
श्रीमती. शोभा सुभाष नागरे, नाशिक
श्रीमती. स्वाती मिलिंद वाघ, मुंबई
श्री. रघुनाथ नारायण पाटील, कोल्हापूर
श्री. शरदकुमार उत्तम शेटे, सिंधुदूर्ग
श्रीमती. वंदना दिलीप पाटील, पुणे
श्रीमती. कविता विलास पोळ, कोल्हापूर
डॉ. सुधाकर रामकृष्ण कुटे, औरंगाबाद
श्री. काशिराम परशुराम बाविसाने, बुलढाणा

चित्रकार : श्री. भट्ट रामदास बागले

मुखपृष्ठ व सजावट : श्रीमती अनघा इनामदार

नकाशाकार : श्री. रविकिरण जाधव

अक्षरजुळणी : मुद्रा विभाग, पाठ्यपुस्तक मंडळ,
पुणे.

कागद : ७० जी.एस.एम. क्रीमवोव्ह

मुद्रणादेश :

मुद्रक :

निर्मिती :

श्री. सच्चितानंद आफळे, मुख्य निर्मिती अधिकारी
श्री. लिलाधर आत्राम, निर्मिती अधिकारी

प्रकाशक

श्री. विवेक उत्तम गोसावी
नियंत्रक
पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ,
प्रभादेवी, मुंबई-२५.

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;

विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा

व उपासना यांचे स्वातंत्र्य;

दर्जाची व संधीची समानता;

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा

आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा

व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता

यांचे आश्वासन देणारी बंधुता

प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत

आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी

याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित

करून स्वतःप्रत अर्पण करित आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन-अधिनायक जय हे
भारत-भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत-भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ॥

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय
माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या
देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या
परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा
पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून
मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि
वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि
प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी
निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करित आहे. त्यांचे
कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे
सौख्य सामावले आहे.

प्रस्तावना

विद्यार्थी मित्रांनो,

अकरावीच्या वर्गात तुमचे स्वागत आहे. अर्थशास्त्र हा विषय अकरावीत प्रथमच स्वतंत्र विषय म्हणून आपल्यापुढे येत आहे. आपण अर्थशास्त्रातील काही संकल्पना इयत्ता पाचवीपासून भूगोल व गणित या शालेय विषयांमध्ये अभ्यासल्या आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील अनेक महत्त्वाच्या बदलांची माहिती या पाठ्यपुस्तकातून होईल. राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा-२००५ आणि राज्य अभ्यासक्रम आराखडा-२०१० मध्ये तयार करण्यात आला, त्याला अनुसरून २०१९-२०२० या शैक्षणिक वर्षापासून पुनर्रचित अभ्यासक्रम व पाठ्यक्रमाची निर्मिती करण्यात आली आहे. त्यावर आधारित हे पाठ्यपुस्तक महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, (बालभारती), पुणे यांच्यातर्फे आपणापुढे ठेवत आहोत.

इयत्ता ११ वी च्या स्तरावर 'अर्थशास्त्र' या विषयाची स्वतंत्र ओळख पाठ्यपुस्तकाद्वारे करण्यात येणार आहे. या विषयाचा सैद्धांतिक पाया मजबूत करण्याचा प्रयत्न यातून साध्य होईल. पाठ्यक्रमाचा व्यावहारिक जीवनाशी सांगड घालण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. दैनंदिन व्यवहारात वापरल्या जाणाऱ्या अर्थशास्त्रीय संकल्पना उदाहरणार्थ, पैसा, आर्थिक वृद्धी व विकास, आर्थिक सुधारणा, आर्थिक नियोजन, संख्याशास्त्र इत्यादींचा ऊहापोह करण्यात आला आहे. याशिवाय भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर असणाऱ्या विविध आव्हानांचा सारासार विचार केला आहे. या अनुषंगाने इयत्ता ११ वी पुनर्रचित अर्थशास्त्र विषयाच्या अध्ययन-अध्यापनाची सर्वसाधारण उद्दिष्टे ही ज्ञानरचनावादाचा वापर करून निश्चित केली आहेत.

पुनर्रचित अभ्यासक्रम आणि पाठ्यक्रमाची मांडणी करताना मूर्ताकडून-अमूर्ताकडे, ज्ञाताकडून-अज्ञाताकडे, अंशातून-पूर्णत्वाकडे या अध्ययन-अध्यापन सूत्रांचा वापर केला आहे. अर्थशास्त्र विषयाच्या पाठ्यक्रमात प्रथमतःच आशयाबरोबर विविध कृतींचा समावेश केला आहे. या कृतींमधून आशयज्ञानाबरोबर पूरक आणि अधिक ज्ञान प्राप्त करण्याची संधी उपलब्ध करून दिली आहे. त्यासाठी क्यू. आर. कोडच्या माध्यमातून ई-लर्निंगचा समावेश केला आहे. तसेच कृतियुक्त अध्ययन, गटांतून अध्ययन, चर्चा, स्वयंअध्ययनास पुरेशी संधी मिळेल यांचाही विचार करण्यात आला आहे.

या पाठ्यपुस्तकाची मांडणी ही अर्थशास्त्रीय भाषेशी कोणतीही तडजोड न करता सोप्या व साध्या भाषाशैलीचा वापर करून केली आहे. अर्थशास्त्राच्या संकल्पना स्पष्ट होण्यासाठी आवश्यक तेथे विविध चित्राकृती, आलेख, तक्ते इत्यादींचा वापर केला आहे. त्याचा तुम्हांला अभ्यासासाठी निश्चितच उपयोग होईल. अर्थशास्त्र विषयातील अवघड संकल्पना, शब्द यांसाठी पाठ्यपुस्तकाच्या शेवटी परिशिष्टही देण्यात आले आहे, त्याचा उपयोग विद्यार्थ्यांप्रमाणेच शिक्षक, पालक व स्पर्धा परीक्षांच्या उमेदवारांसाठीही नक्कीच होईल. या पाठ्यपुस्तकाचे विद्यार्थी आणि शिक्षक निश्चितच स्वागत करतील, असा विश्वास आहे.

आपल्या सर्वांना मनःपूर्वक शुभेच्छा!

(डॉ. सुनिल मगर)

संचालक

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व
अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

पुणे

दिनांक : २० जून २०१९,

भारतीय सौर : ३० ज्येष्ठ १९४१.

इयत्ता अकरावी अर्थशास्त्र

क्षमता विधाने

- नैसर्गिक शास्त्र व सामाजिक शास्त्र यांतील भेद सांगतो.
- विविध अर्थतज्ज्ञांच्या विचारातील दृष्टिकोनांचा वेध घेऊन भिन्नता स्पष्ट करतो.
- अर्थशास्त्राच्या विविध व्याख्यांचे विश्लेषण करतो.
- सूक्ष्म व स्थूल अर्थशास्त्रातील विविध संकल्पना उदाहरणांसह स्पष्ट करतो.
- वस्तुविनिमयातील अडचणी समजून घेऊन पैशाच्या उदयाची आवश्यकता स्पष्ट करतो.
- पैशाच्या विविध व्याख्या स्पष्ट करतो.
- पैशाच्या उत्क्रांतीचे टप्पे सांगतो.
- चांगल्या पैशाचे गुणधर्म स्पष्ट करतो.
- पैशाची प्राथमिक, दुय्यम आनुषंगिक कार्ये समजून घेतो.
- काळ्या पैशाबाबत निर्माण होणाऱ्या समस्यांवर चर्चा करतो.
- मध्यगा, चतुर्थक, दशमक, शतमक यांचा अर्थ स्पष्ट करतो.
- विभाजन मूल्यांची गरज स्पष्ट करतो आणि सरासरीच्या तुलनेत विभाजन मूल्यांचे श्रेष्ठत्व स्पष्ट करतो.
- वैयक्तिक, खंडित व अखंडित श्रेणीच्या आधारे चतुर्थके, दशमके, शतमके शोधण्यासाठी संख्याशास्त्रीय कौशल्यांचा वापर करतो.
- महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेची रचना स्पष्ट करतो.
- इतर राज्यांशी तुलना करून महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेच्या वैशिष्ट्यांची चर्चा करतो.
- महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासातील विविध क्षेत्रांचे योगदान स्पष्ट करतो.
- महाराष्ट्रातील कृषी, औद्योगिक व सेवा क्षेत्रातील विविध समस्या स्पष्ट करतो.
- महाराष्ट्र सरकारकडून अमलात आणलेल्या विविध उपाययोजनांचा आढावा घेतो.
- ग्रामीण विकासाचा अर्थ, व्याख्या व महत्त्व सांगतो.
- कर्जाचा हेतू व कालावधीच्या आधारे कृषी पतपुरवठा रचनेचे वर्गीकरण करतो.
- संस्थात्मक व बिगर संस्थात्मक पतपुरवठा स्रोतांतील फरक सांगतो.
- विविध कृषी पतपुरवठा संस्थांची भूमिका स्पष्ट करतो.
- भारतातील लोकसंख्या वाढीच्या प्रवाहाबाबत चर्चा करतो.
- भारतातील लोकसंख्या विस्फोटावर परिणाम करणाऱ्या विविध घटकांचे विश्लेषण करतो.
- सरकारने केलेल्या उपाययोजनांचे मूल्यमापन करतो.
- भारतातील मानवी संसाधनांचे महत्त्व स्पष्ट करतो.
- बेरोजगारीची संकल्पना स्पष्ट करतो.
- ग्रामीण व शहरी बेरोजगारीचे प्रकार स्पष्ट करतो.
- बेरोजगारीची कारणे स्पष्ट करतो.
- सरकारने केलेल्या विविध रोजगार निर्मिती योजनांची माहिती जमा करून समजून घेतो.
- बहुआयामी दारिद्र्याची माहिती सांगतो.
- सापेक्ष व निरपेक्ष दारिद्र्यातील फरक सांगतो.
- दारिद्र्यरेषेचा अर्थ सांगून उद्दिष्टे स्पष्ट करतो.
- ग्रामीण व शहरी दारिद्र्य यांतील फरक सांगतो.
- दारिद्र्याची प्रमुख कारणे स्पष्ट करतो.
- दारिद्र्य विस्ताराबाबत आढावा घेतो.
- दारिद्र्यरेषेची संकल्पना स्पष्ट करतो.
- दारिद्र्य निर्मूलनाच्या उपाययोजनांचे मूल्यमापन करतो.
- १९९१ च्या आर्थिक धोरणांची उद्दिष्टे स्पष्ट करतो.
- उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरणाची व्याख्या सांगतो.
- १९९१च्या धोरणांतर्गत उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण यांसाठी केलेल्या विविध उपाययोजनांचे विश्लेषण करतो.
- १९९१ च्या आर्थिक धोरणांचे मूल्यमापन करतो.
- आर्थिक नियोजनाचा अर्थ व व्याख्या सांगतो.
- आर्थिक नियोजनाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करतो.
- विविध पंचवार्षिक योजनांची उद्दिष्टे व यशपूर्तीबाबत विश्लेषण करतो.
- बाराव्या पंचवार्षिक योजनेचे विश्लेषण करतो.
- निती आयोगाची रचना व कार्यपद्धती स्पष्ट करतो.
- नियोजन आयोग व निती आयोग यांच्या आराखडाची तुलना करतो.

- शिक्षकांसाठी -

इयत्ता ११ वी चे पुनर्रचित पाठ्यपुस्तक आपल्या हातात देताना आम्हाला आनंद होत आहे. पाठ्यपुस्तक बनवताना अध्ययन-अध्यापन सूत्रांचा वापर केला आहे. त्याचबरोबर ज्ञानरचना वादाचा उपयोग करून अध्ययन क्षमता वाढवण्याचा प्रयत्न केला आहे. कृतीयुक्त, प्रायोगिक व नाविन्यपूर्ण शिक्षण ही काळाची गरज आहे. अभ्यासक्रम आराखडा हा विद्यार्थ्यांला काय शिकवले जाते व विद्यार्थी बाहेरील जगातून काय अनुभव घेतात यातील एक दुवा आहे. अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया समृद्ध करणे आणि अपेक्षित अध्ययन परिणाम साध्य करणे यासाठी खाली दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांचा उपयोग होईल.

- ✓ पाठ्यपुस्तक प्रथम स्वतः समजून घ्यावे.
- ✓ सदर पाठ्यपुस्तक रचनात्मक पद्धतीने व कृतीयुक्त अध्यापनासाठी तयार केलेले आहे.
- ✓ विद्यार्थ्यांमध्ये आवड निर्माण करण्यासाठी व वैचारीक कृतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी शिक्षकांनी प्रत्येक पाठातील कृतींचे कौशल्यपूर्वक नियोजन करावे.
- ✓ योग्य नियोजन करून पाठाचे अध्यापन करावे.
- ✓ विषयाच्या आकलनासाठी सुयोग्य शैक्षणिक साधनांचा वापर करावा.
- ✓ पाठांचे विषय-विवेचन सविस्तर करावे.
- ✓ अनुक्रमणिकेत दिल्याप्रमाणे पाठांचे अध्यापन करावे कारण ज्ञान संवर्धन सुलभतेने होण्यासाठी घटकांचे नियोजन क्रमबद्ध केलेले आहे.
- ✓ संख्याशास्त्राशी संबंधित तिसऱ्या प्रकरणांमध्ये आंतरक्रियात्मक दृष्टीकोनाच्या आधारे अध्यापन करावे. विद्यार्थ्यांना त्यापुढील प्रकरणांमधील अर्थव्यवस्थेसंबंधीच्या समस्या सोडविण्यासाठी संख्याशास्त्रीय ज्ञानाचा वापर करता येईल.
- ✓ संख्याशास्त्रीय माहितीवर आधारीत प्रश्न विचारावेत. त्यांच्या कल व प्रकारानुसार पर्यायी प्रश्न विचारावेत. अद्ययावत माहिती उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करावा. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना तथ्य संकलन व तथ्य विश्लेषणाचे महत्त्व समजावून सांगावे.

- ✓ अर्थशास्त्राच्या बहुतांश संकल्पना या शास्त्रीय आधारावर व अमूर्त बाबींवर अवलंबून असतात. गटकार्य, परस्पर सहकार्याने शिकणे इत्यादींना प्रोत्साहन द्यावे त्यासाठी आवश्यकतेनुसार वर्गरचनेत बदल करावा.
  - ✓ अध्ययन-अध्यापनातील अंतरक्रिया, प्रक्रिया यामध्ये सर्व विद्यार्थ्यांसह आपला सक्रीय सहभाग असावा.
  - ✓ अध्ययन-अध्यापनामध्ये अंतरक्रिया, प्रक्रिया यामध्ये सर्व विद्यार्थ्यांचा सहभाग आवश्यक आहे आणि त्यासाठी आपले सक्रीय मार्गदर्शन आवश्यक आहे.
  - ✓ 'तुम्हाला माहित आहे का?' हा भाग मूल्यमापनासाठी विचारात घेऊ नये व त्याबद्दल विद्यार्थी अधिक माहिती मिळवतील याची खातरजमा शिक्षकांनी करावी.
  - ✓ 'तुम्हाला माहित हवं' हा भाग मूल्यमापनासाठी विचारात घ्यावा.
  - ✓ पाठातील स्वाध्याय वेगवेगळ्या निकषानुसार बनवलेले आहेत. उदा. निरीक्षण, सह-संबंध, टिकात्मक विवेचन, विश्लेषणात्मक तर्क इत्यादी. प्रत्येक पाठाला समान भारांक आहेत. मूल्यमापन योजना ही दिलेल्या निकषांवर आधारीत असावी. प्रश्नांच्या स्वरूपामध्ये वैविध्यपूर्ण संयुक्तीकरण असावे. त्याचप्रमाणे एकाच प्रकारच्या प्रश्नांची पुनरावृत्ती टाळावी.
  - ✓ पाठ्यपुस्तकात दिलेल्या QR कोडचा वापर करावा. अद्ययावत माहिती मिळविण्यासाठी QR कोड सतत तपासत रहावा.
  - ✓ संदर्भासाठी संकेतस्थळे दिलेली आहेत व त्याचप्रमाणे संदर्भग्रंथांची यादी देखील दिलेली आहे. याचा उपयोग शिक्षकांनी व विद्यार्थ्यांनी अवांतर वाचनासाठी आणि विषय सखोल समजण्यासाठी करावा.
  - ✓ पारिभाषिक शब्दसूचीमधील शब्द पाठ्यपुस्तकातील प्रत्येक प्रकरणात निळ्या शाईने अधोरेखित केलेले आहेत.
  - ✓ अर्थशास्त्रात वापरल्या जाणाऱ्या संक्षिप्त रूपांची यादी पाठ्यपुस्तकात शेवटी दिलेली आहे, त्याचा उपयोग अधिक स्पष्टीकरणासाठी करावा.
- अध्यापन अनुभूतीसाठी हार्दिक शुभेच्छा!

अनुक्रमणिका

क्र.	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठक्रमांक	अपेक्षित/संभाव्य तासिका
१.	अर्थशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना	१-८	१४
२.	पैसा	९-१३	१०
३.	विभाजन मूल्य	१४-२३	१६
४.	महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था	२४-३०	१४
५.	भारतातील ग्रामीण विकास	३१-३५	१०
६.	भारतातील लोकसंख्या	३६-४२	१४
७.	भारतातील बेरोजगारी	४३-४९	१४
८.	भारतातील दारिद्र्य	५०-५६	१४
९.	भारताचे १९९१ पासूनचे आर्थिक धोरण	५७-६३	१४
१०.	भारतातील आर्थिक नियोजन	६४-६९	१०
---	<ul style="list-style-type: none"> ● अर्थशास्त्रीय सज्ञांचे परिशिष्ट ● संक्षिप्त रूपांची यादी ● संदर्भ सूची, महत्त्वाची संकेत स्थळे/दुवे 	७०-७८	१३०

S.O.I. Note : The following foot notes are applicable : (1) © Government of India, Copyright : 2019. (2) The responsibility for the correctness of internal details rests with the publisher. (3) The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line. (4) The administrative headquarters of Chandigarh, Haryana and Punjab are at Chandigarh. (5) The interstate boundaries amongst Arunachal Pradesh, Assam and Meghalaya shown on this map are as interpreted from the "North-Eastern Areas (Reorganisation) Act. 1971," but have yet to be verified. (6) The external boundaries and coastlines of India agree with the Record/Master Copy certified by Survey of India. (7) The state boundaries between Uttarakhand & Uttar Pradesh, Bihar & Jharkhand and Chattisgarh & Madhya Pradesh have not been verified by the Governments concerned. (8) The spellings of names in this map, have been taken from various sources.

DISCLAIMER Note : All attempts have been made to contact copy righters (©) but we have not heard from them. We will be pleased to acknowledge the copy right holder (s) in our next edition if we learn from them.

मुखपृष्ठ : इयत्ता दहावीतुन विद्यार्थी आता इयत्ता अकरावीला आलेले आहेत. 'अर्थशास्त्र' हा स्वतंत्र विषय म्हणून ते अभ्यासणार आहेत. मुखपृष्ठावर अर्थशास्त्राचे महत्त्व सांगणाऱ्या सर्व वय समावेशक समुहांचे दृष्य सादरीकरण केलेले आहे. ज्यामध्ये दृष्य प्रतिमांचे सादरीकरण हे आर्थिक गरजांच्या पदानुक्रमा प्रमाणे व वयोगटा प्रमाणे केलेले आहे.

मलपृष्ठ : विविध आर्थिक क्रियाकल्प